

Борис Стојковски

Филозофски факултет Нови Сад

О првој мађарској Библији

Ајсџиракџи: Прве декаде XV века донеле су и продор учења Јана Хуса из чешких земаља на подручје средњовековне угарске краљевине. Ово учење римокатоличка црква сматрала је јеретичким, а и држава се са посленицима оваквог учења сурово обрачунавала. Слична ситуација је била и на подручју Бачке и Срема, где је било једно од упоришта хуситизма. Сремска Каменица је била посебно истакнуто место где је плодно тло нашао рани протестантизам. Црква се немилосрдно борила против ових јеретика. Међу њима двојица најпознатијих Каменичана су Тома и Валентин. Наиме, они су на мађарски по први пут превели Свето писмо. Овај превод се назива и *хуситска библија*. Превод је највероватније завршен, ако не и сав урађен, у Влашкој и Молдавији. У раду се дају основне карактеристике овог превода и врши се, пре свега појмовно и лексичко поређење са савременим мађарским преводима Библије.

Кључне речи: Библија, хусити, Срем, Угарска, средњи век

Године 1415, дана 18. јула, како извори кажу, у *субоџу њосле ѡразника Свешџоџи Улриха*, иначе првог од папе свечано проглашенога свеца, спаљен је Јан Хус.¹ На сабору у Констанцу вођена је жустра расправа о карактеру његовог учења. Од 88 присутних учесника сабора, изузимајући немачког цара и угарског и чешког краља Жигмунда (Сигисмунда) Луксембуршког (1387–1437), 45 је гласало за смрт и спаљивање овог чешког теолога и реформатора. Иако је од њега тражено да се одрекне свог учења, што га је молио и сџм владар, Хус је одбијао да се одрекне, како је сам говорио *вере у јеванђеље Исуса Христџа*. Изведен је у пратњи хиљаду наоружаних људи изван Констанце, усрдно понављајући Исусову молитву. На главу му је стављена капа на којој је писало *јересиарх*. Спаљен је, а његов pepeo је бачен у реку Рајну.²

Ово спаљивање је изазвало контраефекат. Присталице и наследници Јана Хуса, тзв. *мала браћа*, односно хусити дигли су 1419. устанак у Прагу и збацили градски патрицијат. Поделили су се, током трајања ових сукоба, на умерене, утравки-

¹ О њему наравно постоји обимна литература. Од основних биографских података вреди истаћи оне које је сабрао Ј. Мачек, *Johannes Hus, Lexikon des Mittelalters CD-Rom Ausgabe, 2000*; са детаљном библиографијом на чешком, енглеском, француском и немачком језику.

² Ток саме расправе и гласања о Јану Хусу у преводу на српскохрватски језик могуће је наћи код: *Diskusija na konstancskom saboru povodom učenja Jana Husa*, у: Marko Šunjić, *Hrestomatija izvora iz opšte istorije srednjeg veka*, Сарајево, 1980, 199–204. Ради се у ствари о одломку из писма италијанског хуманисте Пођа Браћолинија. Сама смрт, односно спаљивање Хусово се налази у истој хрестоматији 204–205, а ради се немачкој хроници Сабора у Констанцу, чији је аутор Улрих Рајхенталски, грађанин овога немачкога града. Свети Николај Жички (епископ Николај Велимировић) сматрао је Јана Хуса светим, уп. Епископ Николај *Свешџи Јован Хус*, Сабрана дела IV, Линц, 2001, 580–584. Врло занимљиво је да се са овим ставом подудара и мишљење нашег угледног медијевисте проф. др Петра Рокаија, према коме је Јан Хус умро као светац. В. Petar Rokaj, *Kako je umro Jan Hus?*, Panonija — Balkan — Sredozemlje: zbornik radova, Novi Sad, 2007, 61–67; исти, *Vallás- és egyháztörténeti tanulmányok*, Szeged, 2011, књига у штампани. За овај рукопис захваљујем се професору Петру Рокаију на љубазном уступању и несребичној подели својих научних резултата.

сте и на радикалне таборите, које је предводио Јан Жишка, а потом Прокоп Велики. Римокатоличка црква прогласила је крсташке ратове против ових, из њеног аспекта посматрано, јеретика. Готово декаду и по су ратовали против Жигмунда и повремено упадали у данашњу Словачку, односно оновремену северну Мађарску. Ово је подручје које је било претежно насељено словенским становништвом, прецима данашњих Словака. Пустошили су га и Чеси и Мађари. Српско-мађарске трупе деспота Стефана Лазаревића су такође пустошиле северноугарске градове. Када је 1434. Жигмунд Луксембуршки откупио Трnavу и друге градове од хусита, они су се повукли. Тада ступају на сцену и у самој Угарској.³

Једна од његових најзначајнијих идеја било је увођење богослужења на језику пастве, свето Причешће у оба вида, али пре свега, превођење Библије на народни језик, како би и сами Чеси разумели Свето Писмо и Божију реч. Хус је сматрао да она мора да буде доступна народу и да је велики проблем што само мало Чеха разуме Библију.⁴ Овај Хусов став следили су, према традицији, и његове присталице на тлу јужне Угарске. За угарске хусите везује се и први превод Светога Писма на мађарски језик.

Први најранији протестанти у Угарској војници Јана Жишке који се насељавају у северне делове. Хуситизам, односно рани протестантизам се пре Мохача развија углавном у северним деловима Угарске.⁵ Први већи покрет хусита у Угарској избија у граду Нађсомбату, а сукоби трају до Жигмундове смрти, па и после.⁶ Краљ је позвао 1435. Делегацију хусита у Тату на састанак и преговоре. Ти преговори нису донели никакав резултат и устанак хусита је наставио да се развија и на територији јужних крајева Угарске.⁷ Према извештају Ладислава Томашева, пожешког жупана, међу Србима између Дунава и Саве се распламсава хуситизам. У региону Калоча, Печуја и Срема је било после 1430, и Жигмундове победе над хуситима, мало сакривених хусита.⁸ Становници аграрних насеља су доста брзо прихватили хуситизам, који је посебно корен пустио управо на подручју Срема.⁹ Устанак се ширио по трговима, насељима, градовима, чак и међу занатлијама и трговцима, али и све-

³ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 145. О хуситским ратовима кратак и занимљив преглед код Stephen Turnbull, *The Hussite Wars 1419–1436*, Oxford, 2004, 4–16. Од старије литературе, добар преглед хуситских ратова даје и Francis Lützow, *The Life and Times of Master John Hus*, London — New York, 1909, 335–372, иако махом застарело и прожето одушевљењем за Хуса и чешку ствар, ово дело је врло занимљиво.

⁴ О Хусовом учењу о ауторитету Светога Писма и потреби да се оно преведе народу писао је још Vlastimil Kybal, *M. Jan Hus. Život a učení. Díl 2. Část 1*, Praha, 1923, 16–18, 31–60, и посебно врло детаљно 72–107. F. Lützow, нав. дело, 196–197; *Encyclopedia of Protestantism*, ed. J. Gordon Melton, New York, 2005, 279–280. Јан Хус је основе свога учења почео да развија још као професор на Прашком универзитету где је ширио своју науку, између осталог и тезу о неопходности превода Библије на народни језик. Уп. занимљиво дело Jiří Kejř, *Stát, církev a společnost v disputacích na Pražské Univerzitě v době Husovů a husitské*, Praha, 1964.

⁵ E. Doumergue, *La Hongrie Calviniste*, Toulouse, 1912, 74–75; Zoványi Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, 1921. Развој протестантизма пре Мохача је доста детаљно описан, али акценат се ставља на већ помињане северне делове земље 6–68. Bucsay Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, 1945, 13–14, Бучај чак тврди да је краљевски двор, као и бранденбуршки гроф и краљевски рођак Георг (1484–1543) носиоци реформације. Георг васпитач последњег угарског краља Лајоша II, нав. дело, 17–18. Székely György, *A huszitizmus visszahangja Magyarországon népeiben*, A Magyar tudományos akadémia Társadalmi-történeti tudományok osztályának közleménye, V/1–4, Budapest, 1954, 144–146.

⁶ О овој теми уп. класичан приручник Gerő János, *A cseh husziták Magyarországon*, Besztercebánya, 1910, 21–57.

⁷ Petar Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Zigmunda*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knjiga XII/1, 1969, 94; Радослав Грујић, *Један италијански инквизиџор 15 века у Војводини*, Гласник историског друштва у Новом Саду, 4, 1931, 438; Székely Gy, нав. дело, 150–151.

⁸ Lányi Károly, *Magyar egyháztörténelme*. Átdolgozta Knauz Nándor, I. kötet, Esztergom, 1866–1869, 684–686.

⁹ János Bak, *The Late Medieval Period*, 1382–1526, in: *A History of Hungary*, general editor Peter F. Sugar, Indiana, 1994, 60.

штенством. Од Сланкамена до Илока хусити су имали своје веома јако упориште на подручју Срема, али и Бачке.¹⁰

Што се тиче овог подручја, оно је било махом већ препуно словенског живота, надасве Срба. Већ 30-их година XV века Срем и Вуковарска жупанија су се рачунали у *српске крајеве*, са преко 200 000 становника, тј. 6% популације тадашње угарске државе. На једној венецијанској мапи из 1564. Срем је уцртан као Рашка (Rascia).¹¹ Центар хуситског покрета у Срему (али и Бачкој) била је данашња Сремска Каменица. Каменица је била на добром стратешком месту, а и вино се добро правило у последња два средњовековна столећа, пред пад под Османлије. Сланкамен, Карловци, Петроврадин, Черевих, Илок, Шаренград, Сотин, Вуковар све врсна винска подручја.¹² Развој виноградарства у Срему почиње већ у XIV столећу.¹³ Породица Гараи на својим сремским поседима 58, 9% узгајала винову лозу. Из Пеште је било поседника винограда у Срему.¹⁴

Римокатоличка црква је против ових хусита у Бачкој и Срему послала као инквизитора Јакова Маркијског. Јаков Маркијски је у Каменици забележио како је много хусита у Срему дигло дуну. Жупник у Футогу (букински жупник) је био мртав, као и многи у каменичком крају. Као одмазду, Јаков Маркијски је, током свог боравка током 1436–1437. у Угарској, па и у Срему, провео време као инквизитор, и према посленицима хуситизма је крајње непопустљив био и многе хусите као јеретике наредио да се спале на ломачи. Валентин, каменички кројач, са својим пријатељима и саборцима је, према фрањевачким наводима, напао мачем на судију Јована који га је ослободио. Нешто пре тога ухапшен је због верских заблуда. Бечински свештеник Валентин, затим његов сарадник Тома, са неким пријатељима су пребегли у Молдавију и превели Библију на мађарски. Међу најзначајнијим личностима јесте и магистар Блаж, такође Каменичанин. Магистар Балаж из Каменице је уз помоћ грађана свог града отишао на студије, и била му је обећана каменичка црква, где би постао свештеник по повратку. Студирао је у Прагу где је био одушевљен хуситским идејама. По повратку постао је стожер хуситског покрета. Његово мртво тело је, по наређењу Јакова Маркијског, извађено из гроба и спаљено. Инквизитор је сличне наредбе давао и за друге упокојене хусите. Поред њега, из Каменице су били и већ помињани Тома и Валентин који су такође били хусити, студирали и они у Прагу и са неколико пријатеља и пријатељица отишли за Молдавију и, као што је већ речено, превели Свето Писмо на мађарски. Католички аутори сматрају превод лошим, називајући двојицу Каменичана погрдним речима, луди, јеретици, итд. Тома је остао на крају, а Валентин отишао у Турску, научио турски и слао вести султану.¹⁵ Хуситска популација је из Каменице емигрирала за Молдави-

¹⁰ J. Šidak, *Heretički pokret i odjek husitizma na slavenskom jugu*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 31, 1962, 17.

¹¹ Pálffy Géza, *A tizenhatodik század története*, Budapest, 2000, 174–176. Иако постоје и становишта да су хуситизам прихватили само римокатолици, историографија доста убедљиво доказује супротно, в. Dominik Deman, *Jakov Markijski*, магистарски рад у рукопису, Novi Sad, 2009, 110.

¹² Takács Miklos, *Kamanc mezőváros topográfija (egy újonnan közölt, 1716-os térkép alapján)*, у: „Quasi liber et pictura“ *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Studies in honour of András Kubinyi on his seventieth birthday*, Budapest, 2004, 512.

¹³ Bertényi Iván, *A tizenegyedik század története*, Budapest, 2000, 114.

¹⁴ Draskóczy István, *A tizenötödik század története*, Budapest 2000, 35, 75.

¹⁵ Lányi K, нав. дело, 690–691; Kardos Tibor, *A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításban*, Századok, 85/1, 1950, 138–139; Rokay Péter, *Beszélt-e magyarul Marchiai Jakab*, Hungarológiai közlemények, 26–27, 1976, 99; J. Bak, нав. дело, 60; Török József, *Keresztény századok. A tizenötödik század magyar egyháztörténete*, Budapest, 2006, 156–158; *Исџорија Мађара*, 145. Овакве екстремне методе инквизиторског деловања Јакова Маркијског изазивале су противљење и народа и клира, а ердељско

ју већ почетком 1437, као прва већа група хусита која је побегла пред инквизицијом, на њеном челу су били Валентин и Тома, у месту Татрош се дуго одржала њихова заједница. Бискуп Ердеља се жалио како многи јеретици долазе у његову дијецезу из Молдавије и Влашке.¹⁶

Одакле уопште ти хусити на подручју данашњег Срема? Постоји једно мишљење да су они дошли из Босне, тј. да су босански патарени припремили терен за ширење хуситског учења у Срему. Новија истраживања су ипак утврдила да није било значајнијег присуства цркве босанске на тлу Срема.¹⁷ Међутим, богумила, односно патарена је било на овом подручју, а видећемо да су могући и још неки утицаји патаренства на преводиоце Библије на мађарски језик. Дакле, утицај босанских јеретика није незанемарљив, али ни одлучујући. Постоји и једна друга хипотеза о пореклу ових хусита. Наиме, краљ и цар Жигмунд Луксембуршки припремао је за 1437. велики поход на Турке. Поход је био планиран за Ђурђевдан те године. Међу војском коју је сакупљао, налазио се и један одред таборита на челу са Јаном Јискром од Брандиса. Ови таборићани су вероватно у Срем дошли марта 1437, а још у фебруару се спомињу хуситски јеретици (и то српског порекла) у помињаном писму пожешког жупана Ладислава Томашева. Дакле, хусита је било и раније. Постоји могућност да су они дошли раније можда управо из северних крајева Угарске, али и из Бачке, Бодрошке и Тамишке жупаније, где је већ почетком столећа било присталица реформатских учења.¹⁸

У вртлогу свих ових догађаја изашла је и *хуситска Библија*. Према традицији, први мађарски превод Светога Писма. Међутим, италијански доминиканац Гварније, аутор легенде о Светој Маргити, написане у Напуљу, наводи да је у женском самостану на острву Маргит већ 1260–1270. постојао превод Библије на мађарском језику, који је, како се он присећа — *scurio linguaggio*.¹⁹

Међутим, тзв. *Хуситска Библија* је званично ипак први превод Светога Писма на мађарски језик. Приписује се хуситима из Каменице, али постоји низ недоумица око ње, њеног порекла, као и низ занимљивости које прате једно овакво значајно дело.

Од овог превода постоји неколико сачуваних некомплетних верзија.²⁰ Не знамо прецизно да ли је преведен цео текст или се ради само о деловима Писма. До данас нам је остало сачувано неколико верзија, односно кодекса. Један је *Бечки ко-*

племство је одбијало да финансира инквизиторски рад овог фрањевца, в. D. Deman, нав. дело, 112, 125. Студенти који су одлазили у иностранство на студије постајали су махом свештеници или су радили на различитим дворовима или при каптолима и другим црквеним установама. Били су несумњиво носиоци образованог кадра у Угарској, в. Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, 2007, 44–45; Борис Стојковски, *Свјугенџи из Срема у Падови, Бечу и Кракову у средњем веку*, Споменница Историјског архива Срем, 9, Сремска Митровица, 2010, 112–113.

¹⁶ J. Bak, нав. дело, 60; P. Rokai, нав. дело, 94; *Историја Мађара*, 145–146. J. Šidak, нав. дело, 17–18 Валентина и Тому назива литератима. Уколико су они литерати, то искључује могућност да су свештена лица. Литерат, односно *hak* је титула световних лица, уп. Rókaý Péter, *Fábián Literatus, Cserni Jován írdeákja ábrázolások és tények, Az értelmiség Magyarországon a 16.–17. században*, Szeged, 1988, 55–57. Тако се рецимо, нешто касније, Фабијану Литерату, једном од најважнијих сарадника Цара Јована Ненада приписивало да је фрањевац или какво друго свештено лице, али као литерат он то свакако није био, в. Борис Стојковски, *Сарадници Јована Ненада*, Траг, часопис за књижевност, уметност и културу, год. 3, број 12, Врбас, 2007, 159; исти, *Прилози етничком и верско-идеолошком карактеру њокејша Цара Јована Ненада*, Извори о историји и култури Војводине. Зборник радова 2, Нови Сад, 2010, 41.

¹⁷ D. Deman, нав. дело, 119.

¹⁸ О овим разним теоријама в. Фрањо Рачки, *Бојомили и њапарени*, Београд, 1931, 452–453; Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb, 1953, 41–42; Miroslav Brandt, *Susret viklifizma s bogomilstvom u Srijemu*, Starohrvatska prosvjeta knj. XII/1, 1969, 33–34; P. Rokai, нав. дело, 106; D. Deman, нав. дело, 119–120.

¹⁹ Zolnay László, *Űnneп és hétköznap a középkori Budán*, Budapest, 1975, 192.

²⁰ J. Bak, нав. дело, 60; Demény-Dittel Lajos, *Érdekességek a Biblia első magyar fordításairól*, Hatvan, 2009, 2–3.

декс из око 1450, и данас је похрањен у Националној Сечењи библиотеци у Будимпешти. Други кодекс, *Минхенски кодекс*, јесте превод, односно препис (копија) из око 1466. године, који је учинио Ђерђ Немет у Татрошу, и данас се чува у Универзитетској библиотеци у Минхену. *Ајор кодекс* је најмлађи, потиче из око 1500. године. Власништво је Мутеја ердељских Секеља из Сепшисентђерђа.²¹ У првом кодексу су делови превода Старог завета, тачније 18 старозаветних књига и то о Рути, Јудити, Естери, шеста и седма глава Друге књиге о Макавејима, потом књиге Баруха, Данила, Осије, Јоила, Амоса, Авдије, Јоне, Микеја, Наума, Хабакука, Софонија, Агеја, Захарија и Малахија. Јеванђеља су преведена на мађарски у *Минхенском кодексу*, док последњи предлогак прве мађарске Библије садржи псалме, и то треба напоменути не све, већ оне од 55–150 псалма. Старозаветни део, онај везан за *Бечки кодекс* има и своју политичку и идеолошку сврху, изузев своје верске основе. Наиме, то је део оних књига из Старог завета (изузев Песме над песмама и псалама који овде нису преведени) који говори о борби јеврејског народа са непријатељима, затим књиге које зраче, да тако кажемо, оптимизмом и надом у победу над злом. У књигама о Рути, Естери, Јудити и Макавејима налазе се и узорни хуситским женама. Поуке књига различитих старозаветних пророка такође имају за циљ да подигну морал хуситима за борбу против римокатоличке цркве. Слично је и са преводом псалама у другом сачуваном кодексу ове Библије. Политичка и идеолошка порука је на овим местима била врло јака.²²

Овај превод Библије рађен је, чињеница је, у доста великој брзини и свакако са недовољном стручношћу и dobrим познавањем лингвистике и библистике. Свакако да не испуњава велики број захтева модерне науке о превођењу. Нису коришћени приручници, речници, нити је било могуће поређење са другим преводима Светог Писма. Неке латинске речи превођене су на два начина, а у неким случајевима је тешко разазнати да ли се ради о конкретной радњи или о некој од бројних парабола које је Господ Исус Христос користио када је беседио својим ученицима и апостолима. Тако рецимо у Светом Јеванђељу по Луки 10, 2 Господ Исус Христос каже *Неіо се молиііе іосіодару од жеііве да изведе іосленике на жеііву своју*. У овом старом мађарском преводу који гласи: *kérjétek ezért az aratátnak az Urát, hogy ereszje a munkásokat ő aratására* у првом случају жетва се спомиње пренесено, док се у другом случају говори на врло конкретан начин, готово буквално схваћено.²³ Но, лингвистички, културолошки и теолошки значај овог превода је велики.

²¹ Ови кодекси имају више издања. У едицији старих мађарских језичких споменика — *Régi magyar nyelvemlékek I*. Издат је *Бечки кодекс*, а издао га је Габор Дебрентеи 1838. Четири године доцније, исти издавач у истој серији, али трећој књизи, публиковао је *Минхенски кодекс*. Ђерђ Волф је 1874. објавио оба ова кодекса, а пет година касније изашао је и Апор кодекс од истог приређивача. Исти кодекс је 1942. у Клузу издао Денеш Сабо. Нешто раније, 1916, Месеон Гедеј је издао *Бечки кодекс*. А у Вибадену 1958. Була, односно Јулијус фон Фаркаш је издао *Минхенски кодекс*. У овом раду коришћени су Волфови и Дебрентеиеви радови. За све ове преводе, као и нека каснија издања мађарских превода Библије, пре свега са почетка новог века, уп. Demény-Dittel L, нав. дело, 2–5 са пратећом библиографијом, као и Székely Tibor, *A magyar Bibliafordítások történetéből*, Budapest, 2008, 11–12.

²² Mészöly Gedeon, *Legrégibb bibliafordítóinkról*, Magyar Nyelv, 1917, 35–44, 71–83; Kardos Tibor, *A laikus mozgalom magyar bibliája*, Minerva 1931. 52–81; *A magyar irodalom története*, főszerkesztő Sötér István, Budapest, 1964, 122–123; Kardos Tibor, *Huszita típusú kantilénák*, Irodalomtörténeti közlemények, 190/1–4, Budapest, 1953, 83. Веома добра и корисна анализа делова из Томине и Валентинове Библије, са лексичким и другим белешкама код Nemeskürty István, *Magyar bibliafordítások Hunyadi Mátyás korától Pázmány Péter századig*, Budapest, 1990, 24–60.

²³ *A magyar irodalom története*, 123; у модерном мађарском преводу (како је овде у питању рани протестантски превод служимо се ради поређења протестантском Библијом у преводу Гашпара Каролија, наравно модернијој и прерађеној верзији) овај одељак Библије је далеко јаснији и гласи *kérjétek azért at aratásnak Urát, hogy küldjön munkásokat az ő aratásába*.

Једна друга карактеристика овог превода Светога Писма јесте и измишљање, односно творба нових речи. На овај начин мађарски језик се знатно богатио. Многе од ових речи су у сличном, или измењеном облику опстале и остале до данас. На пример, двојица Каменичана су увела неке од следећих речи, односно реч *kéncséz* = thesaurizat, скупулати благо; *ellenfutat* = у Вулгати *incursus*, тј. устанак, непријатељство; *császárlat* = imperium, у савременом мађарском језику *császárság*, односно Царство; *ezerlő* = tribunus, трибун.²⁴ Лексичко богатство мађарског језика, дакле, доста дугује свом првом преводу Светога Писма на тај језик.

Свакако најзначајнија лексичка особина ове Библије јесте коришћење израза *Szent szellet* за означавање Светога Духа, док се данас каже *Szent Lélek*. Овај други израз преводиоци користе тамо где се у Вулгати налази реч за душу-*anima*. Према Тибору Кардошу, у томе се огледа утицај богумилства и преводиоци су били у додиру са овим учењем, ако не и сами богумили. Наиме, где год у Вулгати стоји *spiritus* преводено је као *Szentszellet* док се термин *Lélek* користио као превод речи *anima*. Према Кардошу, у питању су разлике у два дела душе, према патаренском учењу, при чему је *spiritus* онај Божији, духовни део, *anima* је, пак, онај други, материјални део душе.²⁵ Чињеница је да овај превод није доследан. Наиме, у Јеванђељу по Луки у два наврата (1, 41; 4, 1), као и код Јована 3, 5 се помиње Дух Свети, али преводиоци користе термин *Lélek*. Ова два превода се јављају упоредо, али занимљиво је да се у протестантској Библији Гашпара Каролија у Кор. 15, 45 где се каже да *Први човек Агам њосџаге у њелесном живоџу, а њоследњи Агам у духу који оживљује* каже *Így is van megírva: Lőn az első ember, Ádám, élő lélekké; az utolsó Ádám megelevenítő szellemmé*. Међутим, теза о патаренском пореклу преводилаца Библије је одбачена.²⁶ Како знамо да су они студирали у Прагу, али и да им је један од вођа Блаж касније постао бачки препозит,²⁷ тешко је поверовати да су сами преводиоци били патарени. Знамо поготово да су и сами преводиоци, а засигурно и њихови сарадници били, или имали у својим редовима и римокатоличке свештенике. Међутим, не би требало потпуно искључити утицај босанских јеретика, посебно јер је већ речено да су и они били присутни на подручју Срема у средњем веку. Посебно треба истаћи да је израз *Szent szellet* у својој хроници фрањеваца Босне и Угарске од стране хроничара Блажа од Залке означен јеретичким.²⁸ Не треба искључити ни да од ове речи потиче и мађарска реч за дух, духовност, *szellem*. Иако се та реч приписује Ференцу Казинцију и за почетак њеног коришћења узима 1808, према ауторима *Мађарској етимолошкој речника* ове две речи се доводе у узајамну везу.²⁹ Реч *szellet* је, пак, употребљавана у средњем веку у смислу *зао дух*, дакле обрнуто од начина на који је махом употребљавају преводиоци Библије.³⁰

Слично је и са словима. Овај први превод Светога Писма доноси и неке новине у дотадашњој мађарској ортографији, и унеколико је другачији него што је то савремена ортографија. Валентин и Тома су рецимо нека слова писали на следећи начин *t. = ty* (изговара се мекше него наше *ћ*, приближно македонском *ќ*, *n = ny* (исто

²⁴ *A magyar irodalom története*, 123; списак свих речи са значењем на латинском, односно у Вулгати доноси Kardos Tibor, *A huszita Biblia keletkezése*, Budapest, 1953, 53–57. Rajsli Ilona, *A Huszita Biblia nyelvi valószínűségeiről*, A honfoglalástól Mohácsig, Millenniumi visszaillesztés a délvidéki magyar kultúra első félezredére, Újvidék, 2002, 184–187 са појединим речима уз ознаку кодекса из ког је преузета.

²⁵ Kardos T, *A huszita Biblia keletkezése*, 10–11.

²⁶ Galamb György, *A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez*, Egyháztörténeti szemle, 10/2, 2009, 3.

²⁷ Kardos T, *A huszita Biblia keletkezése*, 8.

²⁸ *Analecta monumentorum Hungariae*, sz. Érszegi Géza, Budapest, 1986, 240.

²⁹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, harmadik kötet Ő-Zs, Budapest, 1976, 710.

³⁰ *Régi magyar glosszárium*, szerkesztette Berrár Jolán és Károly Sándor, Budapest, 1984, 642.

као наше њ, мало можда мекше), о = ö (изговара се као у немачком језику). За ово последње слово често се користи и једно о са дугом косом цртом доле улево. Управо су ови први преводиоци Библије на мађарски језик увели да група од два слова може да се чита као једно, спајали су сугласнике и измислили нову ортографију за поједине вокале, карактеристичне за мађарски језик.³¹

Иако је покрет хусита угашен, њихов превод Библије (уколико је био целовит и у случају да се ради о једном издању) постао је основа и полазна тачка за све даље мађарске преводе Светога Писма. Штавише, многи црквени редови су касније користили и преписивали кодексе хуситске Библије. Тако су редовнице реда премонстрата преписале књигу псалама коју су превели хусити. Постоји и тзв. *Döbrentei-kódex*, настао 1508. Овај кодекс је своју основу имао управо у хуситској Библији. Односно, аутор овог кодекса (извесни Бартоломеј Халабори, иначе краковски студент пореклом из племићке породице из Пожуна), је радио своју верзију Библије, између осталог, и на препису псалтира који су превели Валентин и Тома. Ласло Батори, редовник павлинског реда је у Будасентлеринцу превео, односно преписао вероватно хуситску Библију. Овај редовник је важан и због тога јер је први дао и коментаре на Свето Писмо. Овај рукопис се налазио у чувеној библиотеци *Korvina* коју је основао још краљ Матија Корвин, али је нажалост изгубљен. *Jordánszky-kódex* (настао око 1516–1519, а данас се чува у Библиотеци базилике у Острогону), најраспрострањенији мађарски превод Светог Писма и први комплетан, такође има у себи утицаје превода Валентина и Томе из Каменице.³²

Што се тиче Баторија, хроничар црквеног реда павлина Гргур Ђенђеши наводи да је Батори *conscriptit* целу Библију и житија многих светаца.³³ Дакле, уопште не мора да значи да је он превео Свето Писмо на мађарски језик, већ да је био само компилатор или да је свој превод учинио на основу ранијих предлогака.³⁴ Штавише, Батори је вероватно само дао објашњења и коментаре и преписао Томину и Валентинову Библију.³⁵ Видели смо раније да постоји могућа веза првог мађарског превода Библије и са редовницама реда премонстрата. Постоји стара теза да су готово сви поменути библијски кодекси целокупно или делимично дело руку опатица и редовница овог реда, као и многе друге богослужбене књиге на мађарском језику.³⁶

Треба свакако напоменути да су у Срему, прецизније, Сланкамену биле, како редовнице премонстратског реда, тако и још важније, павлини. Они су спадали међу најобразованије и на културном пољу, најактивније црквене, односно, монашке, редове у средњовековној Угарској.³⁷ Павлински самостан Светог Петра је

³¹ *A magyar irodalom története*, 123; Papp György, *A Huszita Biblia történelmi, nyelvi, fordítástörténeti értékeiről*, *A honfoglalástól Mohácsig, Millenniumi visszapillantás a délvidéki magyar kultúra első félezredére*, 163, 168.

³² *A magyar irodalom története*, 123–124; Károly Sándor, *A Jordánszky-k. viszonya más bibliafordításokhoz*, *Nyelvtudományi Közlemények*, 1955–1956, 260–268; Mezey László, *„Báthory-biblia” körül*. — *A mű és szerzője*, MTA I. OK VIII. 1956, 191–221. Abafy Csilla és T. Szabó Csilla, *Bevezetés, y: Döbrentei-kódex 1508. Halábori Bertalan keze írásával*, Budapest, 1995, 10–32.

³³ *Gregorius Gyöngyösi, Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae*, edidit Franciscus L. Hervay, Budapest 1988, 110–111.

³⁴ Уп. *The Oxford Latin Dictionary*, Oxford, 1968, 411. Емил Кишбан, који је писао двотомну историју павлинског реда само на једном месту помиње Баторија, не наводећи његову активност на преводу Библије, али помиње извесног Тому из Сомбатхеља, који је писао псалме. Уп. Kisbán Emil, *A magyar Pálosrend története*, Budapest 1938, 135.

³⁵ Nemeskürty I, нав. дело, 61.

³⁶ Timár Kálmán, *Prémontrei kódexek. Huszita vagy prémontrei Biblia*, Kalocsa, 1924, 16–32. Тимар сумња и у павлинско порекло Библије.

³⁷ О историјату оба ова реда на тлу Срема уп. Борис Стојковски *Павлини у Срему у средњем веку*, Истраживања 21, Нови Сад, 2010, 117–124.

био у Сланкамену у време хуситских ратова. Како су и преводиоци Библије, али и предводник хусита Блаж из Каменице студирали теологију, могућно и сами имали сараднике из клира, не треба одбацити могућност да је дошло до неких међусобних контаката који су оставили траг и у превођењу Светога Писма на мађарски. Професор Петар Рокаи, наш угледни медијевиста, у *Историји Мађара* наводи да је овај превод сачињен на основу ранијих павлинских или фрањевачких предлога.³⁸ Не треба искључити могућност да је преводиоцима био познат рад павлина, посебно јер смо горе навели да је самостан Светог Петра био више него активан у Сланкамену.

Мађарски аутори нуде и објашњења да се ова Библија развила међу бенедиктинцима, фрањевцима, премонстратима и да тзв. *хусијска Библија* није потекла из ових кругова.³⁹ Постоје одређене сличности и са старим чешким преводима Библије. Наиме, на местима где Валентин и Тома, односно мађарски преводиоци Библије, користе словенске позајмице у мађарском језику, чешки преводиоци користе одговарајућу чешку реч, која је веома слична мађарској. Поред тога, постоје одређене сличности у односу на систем превођења Вулгате. Највероватније, првим мађарским преводиоцима, засигурно прашким студентима теологије, били су познати први чешки преводи Светога Писма.⁴⁰ Постојање немачких позајмица у мађарском преводу Вулгате и да кажемо *сличне разлике* и удаљавања у односу на Вулгату (пре свега лексичке и граматичке природе), показују да је преводиоцима на мађарски била позната и нека немачка верзија Библије.⁴¹

Вероватно је да су и Бечки, и Минхенски и Апор кодекс, као и остали помнути имали исту основу за превођење. Сама тзв. *хусијска Библија*, односно прва мађарска Библија, вероватно је настајала дуго. Ови кодекси показују различите утицаје, и како Ђерђ Галамб каже настала је негде између хетеродоксије и ортодоксије. Прецизније, хуситска Библија спој је различитих редовничких предлога, али су вероватно хуситски преводиоци у Татрошу, у Молдавији, обавили највећи део посла.⁴²

Питање прве мађарске Библије је више него сложено. Настала је у компликованим верско-политичким односима изазваним хуситским ратовима и појавом протестантизма у средњеј Европи и на Балкану. Готово пола миленијума после првих словенских превода, учињених од стране Свете равноапостолне браће Тирила и Методија и Мађари добијају свој превод Светог Писма на матерњем језику. На овај превод утицаје су имали хусити, римокатолици, поглавито њихови црквени редови, али и могуће богумили. Носиоци овог покрета, па и самог превода Библије на мађарски су људи образовани у најелитнијим образовним установама-универзитетима оновременог словенског света и средње, па и западне Европе. За мађарски језик овај превод је изнимно важан, донео је новалексичка богатства језику, али нас, све до данас, оставио у низ недоумица о овом великом културном тренутку за историју мађарског народа, али и Срема.

³⁸ *Историја Мађара*, 145.

³⁹ Gálos Rezső, *Legrégibb bibliafordításunk*, Budapest, 1928; Mészöly Gedeon, *A Döbrentei Codex és az Apor Codex második keze*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1915. 1. sz. 40–8; Szily Kálmán, Tamás és Bálint: *a Biblia első magyar fordítói*, Magyar Nyelv, 1911, 444; Theineman Tivadar, *Városi élet a magyar középkorban*, In: Minerva, 1923, 444; Szabó Flóris, *Huszita-e a Huszita biblia? Bíráló és útkeresés*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1989. 1–2. Sz, 118–125.

⁴⁰ Hadrovics László, *A magyar huszita Biblia német és cseh rokonsága*, Budapest, 1994, 86–90, 106.

⁴¹ Hadrovics L, нав. дело, 46–49; 86–90.

⁴² Galamb Gy, нав. дело, 3–12.

Abstract: the paper deals with the first Hungarian translation of Bible. It is connected with the movement of hussites in the southern Hungary especially in Srem. From this region came Thomas and Valentin, two Roman Catholic priests from Sremska Kamenica and Beocin, who were, according to the tradition, the ones who had translated the Bible into Hungarian. The translation is up to today a subject of numerous questionings and investigations. It consists of three codices, but it has influenced also the latter ones. There are possibilities that the translation was influenced by some Catholic monastic orders, but also bogumiles. This translation has enriched Hungarian language, and is one of the most important literary monuments of Hungarian people.